

ԶԷՅԹՈՒՆԸ XIX-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

19-րդ դարի հետ Զէյթունի առաջ բացւում է մի դարա-
դուրս՝ պարբերական արևմտից պատերազմների՝ նրա պատ-
մութիւնն սկսում է ներքին երկարատև կռիւներով և թշնա-
մութիւններով, որոնք տեղեւոյն ամբողջ 7 տարի՝ Բող-Բայերի
և Կարկալարի բնակիչները լարուած էին հին Վերի և Միջին
Թաղեցիների դէմ և նրանց յարաբերութիւնները ընդունել էին
ամենախիստ կերպարանք։ Այդ երկար տարիների ընթացքում
Զէյթունի փողոցներով ձգուած էր առժամանակեայ մի պատ,
որ երկու մասի էր բաժանում հակառակորդ թաղերը։ Ազգա-
բնակչութիւնը չէր համարձակուում դուրս գալ ցերեկով կամ
անցնել սահման՝ երկիւղ կրելով զոհ լինել հակառակորդ թա-
ղեցու գնտակներին։ Տանիքների վրայ կանգնեցրել էին զու-
լաներ։ Թշնամութեան վերջին տարիները ժողովուրդը մատ-
նուել էր ծայրայեղ թշնամութեան և հետզհետէ սով և զանա-
զան հիւանդութիւններ բոյն էին դրել այնտեղ։

1800 թուին թիւրք կառավարութիւնը ի սկստի առած
զէյթունցիների սոյն երկարատև ներքին երկպառակութիւննե-
րը, յարմարագոյն ժամանակը համարեց Զէյթունը գրաւելու կամ
բնակիչներին հպատակեցնելու։ Այդ թուականին մեծ բանակով
Կիլիկիա էր անցել Գալենդէր փաշան, որ միանալով Աֆշարների
և Զիւլքադիրների հետ՝ ուղղուեց Զէյթուն։ Առաջին անգամն
էր որ զէյթունցիները գտնուում են թիւրք կառավարութեան և
կանոնաւոր բանակի դէմ։ Վերի և Միջին թաղի իշխանները
նախապէս հնազանդուեցին Գալենդէրին և խոստացան աջակ-
ցել նրան ընդդէմ միւս երկու հակառակորդ թաղերի։ Թիւրք
փաշան բանակը զետեղեց քաղաքի արևելեան կողմը երկու մը-
ղոն հեռու մի զառիվայրի վրայ, ուր մնաց ամբողջ ինն ամիս։
Վերջին ամիսը ցուրտը սաստկացել էր և յուսահատուած Գա-
լենդէրը ձեռնարկեց իր վերջին վճռական յարձակման, որի
համար արդէն մեծ պատրաստութիւններ էր տեսնում մի քանի
չաբաթից ի վեր։

Վերի և Միջին թաղի բնակիչները տեսնելով թշնամու այդ պատրաստութիւնները, որ ուղղուելու էր ընդհանուրի դէմ, զգացին իրանց սխալ վարմունքը: Վտանգն ընդհանուր էր, և նրանք մոռացած ներքին կոիւնները, միացան միւս երկու թաղեցիներին հետ՝ դիմադրելու և պաշտպանելու համար ընդհանուր թշնամու դէմ: Չորս թաղի իշխանները, գիւղապետներն ու կրօնականները նոյն օրը ժողովուեցին Միջին-թաղի եկեղեցում և կայացրին պատերազմական այլիայ՝ որոշումներ: Այդ ժամանակ Զէյթունը ունէր ոչ աւելի քան 1000 տուն բնակիչ և չրջակայ գիւղերն էլ միասին կարող եղան զինուորել 3—4 հազար տղամարդ միայն: Իշխանները յրուեցին ժողովրդին պահետի վառօդից, գնդալ և երկու մասի բաժանուած դիմաւորեցին Գալենդէրի բանակին: Վերջին օրուայ կոիւր եղաւ արեւնալի և տեկց 5—6 ժամ, որի ընթացքում թշնամին անհամատ աւելի մեծ կորուստ տուեց և անկարող լինելով երկար դիմադրել, նահանջեց Մարաշ: Զէյթունցիները հետամուտ եղան պարտուողներին մինչև Զիհանի եզերքը և գրաւեցին զէնքեր, ռազմամթերք և պաշար:

Լեռնականների այս յաղթութիւնը խորը տպաւորութիւն առաջ բերաւ հարևան թիւրք ցեղերի վրայ: Այդ միջոցներում Մարաշի Զիւլգադիր և Բայազէտ գերդաստանների յարաբերութիւնները նորից լարուել էին խիստ կերպով և վերսկսել ցեղական կոիւնները: Օսման փաշան, որ վերջինների ցեղապետն էր, քաջալերուած զէյթունցիների պատերազմական աջողութիւններից, գլուխ բարձրացրեց թիւրք կառավարութեան դէմ և աշխատեց ձեռքը գցել Մարաշի կառավարական ղեկը, որ վարում էր Զիւլգադիր ցեղապետ Ահմէդ փաշան: Առաջինը անկարող լինելով մենակ կռուել օսմանցիների և Զիւլգադիրների միացած զօրութեան դէմ՝ օգնութեան հրաւէր կարդաց իր հին զաշնակիցներին՝ Զէյթունի իշխաններին՝ պայման դնելով որ վերջինների բաժինը աւարառութեան մէջ լինի անհամատ աւելի չափ և որ այնուհետև որ և է տուրք չը պիտի պահանջուի նրանցից: Զէյթունցիները ընդունեցին այդ հրաւէրը և մի քանի հազար հոգով արշաւեցին Մարաշ: Այդ դէպքը տեղի ունեցաւ Գալենդէրի պարտութիւնից շուրջ տասն տարի յետոյ: Այդ ժամանակամիջոցում սուլթան Մահմուդ II-ը պատերազմներ սեննալով Ռուսաստանի դէմ, յետ էր կանչել Մարաշ և չրջականները գտնուած փաշաներն ու զինուորական ոյժը, և այդպիսով նրան անհնար եղաւ ձնչիւռ տեղական ապստամբական շարժումները: Զիւլգադիրներից շատերը շտապեցին խոյս տալ և ապաստանել Բազարշըզի գաշտը կամ Գեւալուր

դադր՝ իմանալով սալմալի գէյթունցիները արշաւանքը՝ Վերջիններս մտան Մարաշ առանց ընդդիմութեան և վռնդելով Ահմէդ փաշայի կուսակիցներին՝ տեղական կառավարութիւնը յանձնեցին Օսման փաշային։ Զէյթունցիները մնացին Մարաշում երկու շաբաթ՝ թալանելով խանութներ և տներ։ Ազգաբնակչութիւնը հպարտ կերպով պատմում է սոյն արշաւանքի պարագաների և յաղթական մուտքի մասին Մարաշում, որոնց յիշատակն ու մանրամասնութիւնները երգւում են ժողովրդական տաղերի և բանաստեղծութիւնների մէջ։

Թուս-թրքական պատերազմը աւարտելուց յետոյ Կիլիկիայում նորից յայտնուեցին սուլթանական բանակները։ Կառավարութիւնը նկատում էր Զէյթունը որպէս մի վտանգաւոր ոյժ, այնտեղ գոյութիւն ունեցող կիսանկախ և անհանգիստ ցեղերի թւում, ինչպէս նաև աչքի առնջ ռնէր կրկրի կարևոր ու անմատչելի դիրքը, նրա մի բուռ բնակիչների քաջութիւնը, և այդ պատճառներով մասնաւոր ուշադրութիւն էր դարձրել՝ նուաճելու կամ կոտորելու։

1810 թուին Բագարջըգի և Ամըգի դաշտերում երևան եկաւ Չաբան-օղլի անուն նշանաւոր աւագակապետը, ինչպէս և Զիւլգադիրների տոհմային կռիւներից, շուրջը հաւաքեց հարիւրաւոր զօգոհ մարդիկ և իրան յայտնեց ապստամբ։ Կարճ ժամանակի ընթացքում նա գրաւեց հարիւրաւոր գիւղեր, աւագակալմբերի թիւը ստուարացրեց և ստացաւ մեծ հեղինակութիւն։

Սուլթան Մահմուդի կառավարութիւնը երկիւղ կրելով Չաբան-օղլու աւելի ու աւելի մեծանալուց, աշխատեց նրան հովանաւորել, ի հարկէ, օգտուելու նպատակով։ Այդ մտադրութիւնը աջողուեց, և քիչ յետոյ Չաբան-օղլին միացած կանոնաւոր զօրքերի հետ՝ արշաւանք կազմեց դէպի Զէյթուն։ 1815 թուին Չաբան-օղլին Մարաշի ճանապարհով անցաւ Զէյթունի սահմանները. իսկ Հանի-աղա անուն յայտնի դէրէբէկին *) միաժամանակ, հազարաւոր մարդկանցով բանակ դրաւ գետակի միւս կողմը՝ Կարկալարի դիմաց։

Այս անգամ գէյթունցիներին առաջնորդում է կռուի դաշտը յայտնի Դէլի-Քէշիշը (գիժ-տէրտէրը), որի համբաւը տարածուել էր ամբողջ Կիլիկիայում։ Նրա անունը լսուած էր

*) Յիշատակարանում սոյն դէրէբէկի մասին գրուած է միայն Հաճի-աղա անուն առանց բացատրութիւնների։ Հաւանական է որ սա եղած լինի Գարալա տոհմից Հաճի-Ալի-բէկը, Սիսուանի 404 երեսում գրուած։

Բաղդատ, մինչև սուլթանների մայրաքաղաքը և դարձել առասպելների նիւթ: Դէլի-Բէշլիքը միակ կղերականն է, որ կարողացաւ գրաւել լեռնականների սէրն ու համակրանքը և աւելի քան մի քառորդ դար առաջնորդեց նրանց բազմաթիւ պատերազմների կամ արշաւանքների մէջ:

Պատերազմն սկսուեց առաւօտը գետակի երկու կողմը միաժամանակ: Չաբան-օղլին փորձեց յանդուգն կերպով մի յարձակումով գրաւել քաղաքը, սակայն բաղխելով ուժգին դիմադրութեան՝ ստիպուեց նահանջել ու ամրանալ մօտակայ բլուրները: Պատերազմը եղաւ արիւնայի և տեւեց մինչև երեկոյ: Այդ օրը կռուի հետևանքը մնաց անորոշ:

Թիւրք զինուորները բազմաթիւ խարոյկներ վառած գիշերը ապաստանել էին քաղաքի հանդէպ՝ երեք մղոն հեռի գոնուած բլուրների վրայ, մինչդեռ զէյթունցիները հանգիստ չունէին. նրանք հաւաքուել էին եկեղեցիների բակը կամ անձուկ ու քարքարոտ փողոցները: Իշխանները ժողովուեցին սովորական տեղը՝ Միջին-թաղի եկեղեցում և կայացրին որոշումներ գիշերային մի յարձակում՝ գործելու: Լեռնականները երկու մասի բաժանուած, նեղ, դժուար ձորերի միջով և առանց աղմուկի, դիմեցին, — մէկը արևելեան, միւսը արևմտեան կողմը դէպի այն բլուրները, որոնց չուրջը գիշերած էին Չաբան-օղլու և Հաճի-աղայի բանակները: Կէս գիշերին, բոլորովին գաղտնի, հայերը յարձակուեցին բարձր դիրքերից թշնամիների վրայ իրանց սովորական գոռում-գոչումով ու ժայռեր գլորելով, որոնց հետևանքը այն եղաւ, որ զինուորները, չփոթուած ու ահաբեկ, անկանոն կերպով փախուստի դիմեցին դէպի Մարաշ:

Արժէ այստեղ մի քիչ աւելի կանգ առնել Դէլի-Բէշլիքի անձնաւորութեան վրայ:

Դէլի-Բէշլիքի կեանքը, նրա պատմութիւնը լիքն են հետաքրքիր դէպքերով: Նա մի ինքնուրոյն և հազուագիւտ տիպ է: Նրա ֆիզիկական ընդհանուր նկարագիրն է՝ բարձրահասակ, յաղթանդամ, երկար մօրուսաւոր. գլխին կրում է եղել փաթաթուած, գունաւոր մի մեծ գլխարկ, որին անուանում էր դավուլա: Նա ունէր եռանդուն, անհանգիստ և պատերազմասէր բնավորութիւն, միանգամայն փափկասիրտ ու բարի էր: Որպէս քաջ և որպէս խելացի մի մարդ, նա մեծ հեղինակութիւնն էր վայելում և՛ զէյթունցիների, և՛ թիւրքերի ու նրանց ցեղապետների կողմից: Նա չատ անգամ ցոյց էր տալիս հրացանի կամ սուրի ծայրը որ և է թիւրք կամ հայ բարձր պաշտօնեայի և արհամարհական կերպով ասում՝ «այստեղ են թէ փաղիչահը, թէ հիւքմէթը և թէ պատրիարքը»:

Դէլի-Քէշիշը Կարկալար թաղից յայտնի ընտանիքի անդամ էր։ Նրա իսկական անունն է Օհան Տէր-Յակոբեան։ Նրա ծննդեան և մահուան ստույգ թուականները յայտնի չեն, բայց ծնունդ է մօտաւորապէս 1760—70 թուի միջոցները։ 25 տարեկան հասակում նա նշանակուել է քահանայ, սակայն երբ սուր կերպարանք են ստանում ներքին կոիւնները, նա թողնում է Ձէյթունը և վշտացած սրտով հեռանում։ Մօրուան ամեւած և բոլորովին ծպտուած ինչպէս մի թիւրք, Եւսուֆ անուն, նա ուղեւորում է Դամասկոս և դառնում է կամաւոր զինուոր տեղական զօրաբաժնում։ Ծնորհիւ իր քաջութեան և ռազմական ընդունակութիւնների, կարճ ժամանակի ընթացքում նա բարձրանում է հետզհետէ հազարապետի աստիճանը։ Խա մասնակցել է ռազմաթիւ պատերազմների. Բաղդատի շուրջը տեղի ունեցած մի կռուում իր յանդուգն ընթացքով ձեռք է բերում մի կարևոր յաղթութիւն, որի վարձատրութեան համար ստանում է հազարապետի աստիճանը։ 4—5 տարի վերջը նրա համբաւը տարածուել էր կառավարական բարձրագոյն չըջանները և Դամասկոսի բանակում նա հռչակուել էր Եուսուֆ Բին-Բաշը անունով։ Փաշաների և հրամանատարների կողմից նա վայելում էր սատարիկ համակրանք որպէս քաջ և ռազմագէտ մի սպայ։ Անցեալ դարու սկիզբները արշաւող բանակի հետ նա մեկնում է Ադանայի և Գոնեսայի վիլայէթները՝ նուաճելու մէկ ապստամբ դէքէբէկի։ Վերադառնալիս բանակը անցնում է Ձէյթունի գաւառից և մի օր հանգիստ առնում Դաշ-Օլուզ հայկական գիւղի մօտ։ Ծպտուած, Եուսուֆ Բին-Բաշին գալիս է գիւղ և իր գաղտնիքը յայտնում հին բարեկամներից մէկին։ Յաջորդ առաւօտը, որպէս օտար մի քահանայ, որ ճանապարհորդում է, պատարագ և ժամերգութիւն է կատարում Դաշ-Օլուզի հայոց եկեղեցում։

Սուրիական և արաբական հեռաւոր երկիրները ամբողջ 18 տարի թափառելուց յետոյ, ընտրում է մի յարմար ժամանակ, և էլի ծպտուած, վերադառնում է Ձէյթուն, իր ծննդավայրը և վերսկսում քահանայական պաշտօնը։ Թիւրքմէն և քիւրդ ազգաբնակչութիւնները նրան անուանում են Դէլի-Քէշիշ, իսկ հայերը Օղխոյ-Երեց։ Մի քանի տարուայ ընթացքում նա դառնում է ժողովրդական հերոսը չնորհիւ մի քանի արշաւանքների ու յաղթութիւնների և զէյթունցիների կողմից նշանակւում է զինուորական պարագլուխ։

Չաբան-օղլու պարտութիւնից յետոյ կառավարութիւնը ջանք է անում դրաւել զէյթունցիների բարեկամութիւնը։ Երեսնական թուականներին Մարաշի վալիի միջնորդութեամբ Դէլի-

Քէշիշը մեկնում է Կ. Պօլիս և ներկայանում սուլթան Մահմուդին, որից և ստանում է մի շքանշան:

1830 թուին եգիպտոսի խզիվ Մէհմէդ Ալին ապստամբում է Նրա որդին՝ Իբրահիմը արչաւում և հետզհետէ տիրում է Դամասկոսի, Հալէքի և Ատանայի նահանգները և 35 թուին հաստատում է Մարաշում եգիպտական առ ժամանակեայ կառավարութիւն: Տեղացի թուրքերը թելադրում են Իբրահիմին արչաւելու Ջէյթուն: Այդ իմանալով՝ Դէլի-Քէշիշը մի խումբ ձիաւորներով գնում է Մարաշ և տեսակցում նրա հետ, ինչ ժամանակ նա յայտնում է, թէ «Ջէյթունը դարերից ի վեր անվերջ կոխ է մղել իր անկախութեան համար և այժմ էլ ինչպէս ինքը՝ Իբրահիմը, նոյնպէս և՛ զէյթունցիները ապստամբ ժողովուրդ են ընդդէմ սուլթանի անարդարութիւններին», Իբրահիմը համոզւում է և բարեկամութեան խոստումներով ճարպարհ է գնում Դէլի-Քէշիշին:

Սակայն հազիւ մի քանի շաբաթ անցած, զէյթունցիները տեղեկանում են, որ Մէհմէդ Ալիի որդին մի զօրաբաժնով արչաւում է Ջէյթունի վրայ: Դէլի-Քէշիշի և իշխանների առաջնորդութեամբ հայերը դիմաւորում են եգիպտական բանակին Ջիհան գետի մօտ: Նրանք ամբողջութիւններ են կանգնում գետի արեւմտեան եզերքի վրայ և արգելում են թշնամուն գետից անցնել: Երկու օրուայ անհետեանք և արիւնալի կոխներից յետոյ, Իբրահիմը, դայրացած, հրամայում է զինուորներին գետը անցնել՝ հայերին չըջապատելու համար, սակայն այդ անհնար լինելով զլուխ բերել, պարտւում են և երեկոյեան դէմ անկարգ կերպով նահանջում: Բացի կռուի դաշտում հարիւրաւոր ընկածներից, բազմաթիւ եգիպտացի զինուորներ զոհ գնացին Ջիհանի յորձանուտ ալիքներին, երբ, չիտթուած, յուսահատ, աճապարում էին անցնել գետը:

Սոյն յաղթութիւնից յետոյ Դէլի-Քէշիշը զանազան արչաւանքներ կատարեց պարբերաբար 4—5 տարի: Ջիհանի մեծ կամրջի վրայ նա հաստատեց մի պահականոց և տուրք էր առնում անցորդներից կամ կարաւաններից: Կամրջից անցնել թոյլատրւում էր այն մահմեդական ցեղերին, որոնք հպատակութիւն էին յայտնում և խոնարհւում Դէլի-Քէշիշի սրի առաջ: Թուրքերը կամ հայերը յօրինել են զանազան առասպելներ նրա քաջագործութիւնների մասին: Աֆշար և ուրիշ թուրքմէն ցեղերը դադարեցրել էին իրանց սովորական լեռնագնացութիւնները դէպի Ուզուն-Յալա կամ Բին-Բուղայի լեռները. Դէլի-

Քէշիչի սարսափը հալածել էր մահմեդականներին Զէյթունի սահմաններից, եգիպտացիները աջնուհետև զգուշանում էին հայերի հետ որ և է ընդհարում ունենալուց, մինչդեռ օսմանցիների զօրութիւնը, յաղթահարուած, համարեա դադարել էր գոյութիւն ունենալուց կիլիկիայում մինչև 1841 թուականը, երբ Եւրոպայի միջնորդութեամբ կնքուեց հաշտութիւն, Հէնց այդ ժամանակաշրջանում Կօկիսօնի շուրջը և Անդրունի գաւառում հետզհետէ բազմապաւ հայ զաղթականութիւնը և կրկնապատկուեցին հայկական զիւղերն ու նրանց բնակիչների թիւը։ Մինչև 50-ական թուականները Զէյթունը մնում էր յաղթական և նրա համբաւն ու առաջացրած սարսափը տարածւում էին Կիլիկիայում և Սիրիայում։

Եգիպտական արշաւանքների ժամանակ և յետոյ Աղջէ-Դաղին ապստամբ յայտարարեց և քրդական հրոսակները աւարում էին հեռաւոր գաւառները։ 1840—41 թ. եգիպտական բանակը և Մէհմէդ Ալին հեռացան Կիլիկիայից, ինչպէս և զբաւած միւս նահանգներից։ Վերադառնալով Մարաշ, սուլթան Մէջիտը հաստատեց նոր կառավարութիւն և ջանաց բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել զէյթունցիների հետ։

1840—44 թուին թիւրք փաշաները զանազան յարձակումներ գործեցին Աղջէ-Դաղի քրդերի վրայ, բայց ամեն անգամ յաղթուեցին։ 45 թուին Մարաշի վալի Սուլէյմանը պատրաստուում էր վճռական արշաւանք մղելու և այդ առիթով օգնութիւն խնդրեց Զէյթունի իշխաններից։ Դէլի-Քէշիչի առաջնորդութեամբ 500 հայեր ճանապարհ ընկան Սուլէյմանի բանակին միանալու համար։ Սալմալիների բախսանան *) ճանապարհին գնում էր առանձին, մի կարմրագոյն գրօշակ իրան առաջնորդելով։ Իւրաքանչիւր զէյթունցու զինարկի վրայ հաստատուած էր մի կանաչ ոստ՝ մինչև ուսերը ձգուած միտաքսէ՝ ծոպերի հետ։ Թիւրք զինուորներից հայերը զանազանուում էին իրանց արագ ու թեթև շարժումներով։ Ամբողջ ճանապարհի ընթացքում, նրանց երկար ու զիւ լոյ-լոյ-ները, ինչպէս հաղորդում է լիշատակարանը **), անընդհատ հնչում էին մինչև Աղջէ-Դաղի սարերը։

*) Սալմալի անուանում էին զէյթունցիներին իրանց երկաթն թեւերով սիպտակ հագուստների համար, որ կրում են առհասարակ կամ կախ ընկած և կամ մէջքի կողմից կապուած։ Քարիանա թիւրքերէն բառ է և նշանակում է խումբ։

**) Յանկալի էր այդ լիշատակարաններից կոորներ, բերուէին, իսկ առելի լաւ կը լինէր հրատարակել այդ ձեռագիր լիշատակարանները։ Դմբ.

Ամբողջ մի շարաթ թիւերը չըջապատում են ապտամբ քիւրդերի ամբողթիւնները, ուր համախմբուել էին չըջակայ օրաների բնակիչները: Ամեն օր կատարուած յարձակումներին մասնակցում էին հայերը: Ութերորդ օրը Դէլի-Քէշիչը կարգադրում է՝ վճռական յարձակում գործելու: Զէյթունցիները և մի ջոկատ թիւրք զինուորներ Դէլի-Քէշիչի առաջնորդութեամբ դիմում են կռուի այն կողմը, ուր պէտք էր տեղի ունենային վտանգաւոր գործողութիւնները: Հայերը յանգուզն կերպով մագլցում են բերդի քարքարոտ կողմերից վեր և զրաւում ամբողթիւնները, որի ընթացքում սպանւում է Դէլի-Քէշիչի միակ որդին: Փաշան հիացել էր զէյթունցիների կռիւ մղելու և յարձակուելու բաղադրիկ եղանակի վրայ և աւարի մեծ բաժինով ու պարգևներով ճանապարհ դրեց նրանց:

Աղջէ-Դաղի արշաւանքից քիչ ժամանակ յետոյ Դէլի-Քէշիչը յանկարծամահ է լինում 75 տարեկան հասակում: Նրա մարմինը թաղուած է ս. Սարգիս անուն եկեղեցու մէջ, որ իր ջանքերով վերանորոգուեց: Տեղացի աշուղները նրա մասին յօրինել են տաղեր, որոնք մինչև այժմ երգւում են ժողովրդի կողմից *):

Մարաղում ապրում էր մի լիբանացի վաճառական, Քիրմանի անուն, որ միաժամանակ անգլիական կառավարութեան ներկայացուցիչն էր այստեղ: Տեղացիները նրան անուանում էին ինկիլիզ համաջառը: Ինչ-որ պատճառներով Քիրմանին քննադատում է թիւրք պաշտօնականների և մօլլաների արարքները և յարաբերութիւնները այնքան լարւում են, որ մահմեդական պետերը նրան մահուան են դատապարտում Դուրանի օրէնքների համաձայն: Այդ վճիռը վաւերացնում է քաղաքի դատաւորը: 1852 թուին զեկտեմբերի ամսին, հարիւրաւոր մոլեռանդ թիւրքեր, սպիտակ փաթաթած զուլաներին, պաշարում են հիւպատոսի տունը՝ գործադրելու համար միւլֆիլի հրամանները: Քիրմանին լաւ հրացանաձիգ լինելով, պաշտպանւում է, բայց ի վերջոյ մորեգնած ամբօխը, յուսահատուած դռնից ներս մտնելուց, հրդեհում է տունը, որի բոցերի մէջ վառւում են Քիրմանին, նրա կինը և երկու երեխաները: Միայն մեծ որդուն, հազիւ տաս տարեկան, կարողանում են ազատել գիւղացի հայերը: Հայ աշուղները երգում են նաև այդ զոհերի դժբախտ մահը:

Տեղեկանալով Քիրմանիի հետ պատահած դէպքը, մի քա-

*) Ինչո՞ւ նմուշի համար չը բերել զոնէ մի քանիսը:

նի հարիւր զինուած զէյթունցիներ արշաւում են Մարաշ՝ որպէս քրիստոնեաներ վրէժխնդիր լինելու համար։ Չմիայն մուլթը գիշերով նրանք ճանապարհ են ընկնում, և հազիւ Ախլըր-Դաղի ստորոտը հասած, ձիւնն ու սաստիկ փոթորիկը սպառնում են խանգարել նրանց ձեռնարկը։ սակայն այդու հանդերձ, արշաւանքի մի մասը հրացանաձգութեամբ հետեւեալ օրը մտնում է Մարաշ և փոխարինարաբ սպանում ոճրագործներից մի քանիսին և թալանում նրանց գոյքերը։ Նախապէս իմանալով արշաւանքը, ոճրի հեղինակներից շատերը գիշերանց խոյս են տալիս քաղաքից, իսկ թիւրք բնակիչները պաշտպանութիւն են խնդրում զրացի հայերից։

Դէլի-Քէշիշի մահից յետոյ Ձէյթունում յայտնւում է Յովակիմ-աղա անունով մէկ անձնաւորութիւն, որ կտրիճներից կազմում է մի խումբ և երկար ժպմանակ կոիւ մղում թիւրքերի դէմ։ Նրա կենսագրութիւնը անծանօթ է ժողովրդին։ Նա իր կեանքից շատ սակաւ դէպքեր է պատմել միայն այն մարդկանց, որոնք երկար տարիներ միասին են ապրել և հաւատարիմ ու անձնուէր են եղել ամենավտանգաւոր դէպքերում։

Յովակիմ-աղան ծնուել է Կեսաբիայի Կէրմէր գիւղում, բայց աճեալ նա անց է կացրել մանկութեան առաջին տարիները միայն։ Իր հարստութիւնը հնչիւն զրամի վերածած, մի քանի հազար ոսկիներով, մենակ նա գալիս է Ձէյթուն և առաջին գործը լինում է հրացանաձիգ և քաջ լեռնականներից կազմել մի տասնեակ, որպէս իր սեփական ու անբաժան խումբը։ Ռոճիկներ է յատկացնում չորս թաղի իշխաններին, գիւղապետներին և ազդեցիկ մարդկանց, որով իրաւ միացրած է պահում ամբողջ Ձէյթունն ու գիւղերը։ Դրանից յետոյ հաստատում է վարչական կարգեր և իր ձեռքն է գցում ընդհանուր գործերի ղեկը։ Չորս-հինգ տարուայ ընթացքում նա մղում է զանազան կռիւներ և վճռում է գաւառից թիւրք կամ օտար տարրերին, բացի թանըր և Դեօնկէլ գիւղերը, որոնք հնազանդում են և խզում բոլոր յարաբերութիւնները հարեան թիւրք գաւառների հետ։ Աֆշարներն ու թիւրքմէնները բոլորովին դադարում են բարձրանալ Կօկիսօնի և Բերիդի լեռնադաշտերը։

Երկիւղ կրելով Յովակիմ-աղայից, թէ նա կարող է ստուարացնել սպստամբ խմբերի թիւը, զրաւել Ձէյթունն ու հեռաւոր հայաշատ գաւառները և Կիլիկիայում մարմնացնել հայկական մի իշխանութեան գահափառը, սուլթան Մէջլիդի կառավարութիւնը ամեն ձիգ գործ է դնում նրան ոչնչացնելու զէնքի ոյժով կամ պառակտումն առաջացնելով Ձէյթունի իշ-

խանների մէջ, վերջին տարիները գրութիւնը անապահով գրտնելով, Յովակիմը խմբով միասին ապաստանում է Բարձր Դղեակը (Կիւրէականի բերդը) և Գաւլայի ամրութիւնները, կառուցանում մի տուն բերդի սարահարթի վրայ և մաքրել տալիս Ռուբինեան ժամանակները փորում չորս խորը ջրհորները, ապառաժների մէջ, որոնք չորս-հինգ դարերից ի վեր անգործածելի էին և լքցուել էին քարերով ու զանազան նիւթերով: Այն խառութիւնը տաժանելի էր, բայց նա, չարաթնների քրտնաթոր յոգնութեամբ, գլուխ է բերում, որպէս զի ջրի պակասութեան չենթարկուեն երկարատև պաշարումների ընթացքում: Նա բռնակուել է մի քանի տարի այդ բերդի վրայ, որի հետքերը տակաւին նկատելի են և՛ այսօր: Յովակիմ-աղան ունեցել է անխորտակելի կամք և դժուարութիւնների դիմագրաւող, չր վահատող մի հոգի, ինչպէս և ցոյց է տուել հրամանատարի յատուկ ընդունակութիւններ:

Տօւական թուականների վերջերը թիւքը զինուորները պաշարում են բերդը: Սակաւաթիւ մարդկանցով Յովակիմ-աղան պաշտպանուել է երկար շաբաթներ, հերոսական կերպով՝ անհամեմատ աւելի ստուար թշնամու դէմ: Վերջիններս տեսնելով որ անկարող են ձերբակալել կամ սպանել նրան, ձմեռն էլ վրայ հասած լինելով, հեռանում են: Այդ ձմեռ նա վճռում է ծպտուած անցնել Ռուսաստան առնուազն մի տարուց վերանաղառնալու նպատակով, սակայն ճանապարհին, էրզրումի մէջ, թիւքը կառավարութիւնը ձերբակալում է և նոյն քաղաքի հրապարակում գլխատում նրան:

Յովակիմ-աղայի Ռուսաստան գնալու պատճառը և նրա մտադրութիւնը անծանօթ են դէյթունեցիներին: Նրա գործունէութիւնը ընդհատեցաւ այդ տխուր վախճանով: Նրա յիշակալը Զէյթունի բնակիչների մէջ կենդանի է և թիւքերն իսկ առասպելներ են կազմել նրա մասին:

Մինչև 1858 թուականը Զէյթունի շուրջը տեղի չունեցաւ նշանակութեան արժանի որ և է դէպք: Նոյն տարուայ աշնան Խուրչիդ անուն փաշան մի տաճնեակ հազար զինուորներով գալիս է Զէյթունի վրայ. սակայն այս անգամ հայերը թոյլ չը տուեցին թշնամու բանակին անցնել մինչև իսկ Զինանը: Գետի երկու եզերքները հաստատուեցին երկու հակառակորդ տարրերը և կռիւ մղեցին ամբողջ ութ օր: Այդ ժամանակի ընթացքում փաշան երկու անանջող յարձակում գործեց և փորձ արաւ Զինանը անցնել, ինչորոգ օրը վճռական յարձակում գործեց, ինչ ժամանակ պարտուած, թիւքական բանակը նահանջեց Մարաշ, Խուրչիդի պարտութիւնը ծանր տպաւորութիւն առաջ

բերեց կառավարական շրջաններում: Սուլթանը, շատ հաւանական է, մտադիր էր եկամուտ ոյժերով պատժել ապստամբ սարմալիներին, սակայն երկրի զանազան կողմերը կատարուած ապրտամբական շարժումները, իր ժամանակի քաղաքական տագնապը և մանաւանդ 60 թուին Լիբանանի կոտորածի պատճառով Նապօլէօն III-ի սպառնալիքը և Ֆրանսիական մի վաշտ զինուորների սիւրէական ցամաք հանելը Բ. Դրանն ստիպեցին մի առժամանակ Զէյթունը մոռանալ՝ սպասելով մէկ ուրիշ յարմար առիթի:

Իշխանների պատմածների համաձայն, 50-ական թուականներին զէյթունցիները երկու պատգամաւոր են ուղարկել Էջմիածին Ներսէս V կաթողիկոսի մօտ, որին տեղեկագրելով իրանց սոսկալի դրութիւնը, առաջարկել են ինչ-որ խնդիրներ և հրաւիրել օգնութեան: Զէյթունցիների ձեռնարկը մնացել է անհետանք: